

ग्रामीण समाजातील महिलांच्या आर्थिक स्वावलंबनात स्वयं सहाय्यता बचत गटाची भूमिका

चंद्रशेखर डोमाजी राखडे
संशोधनकर्ता

सार :

ग्रामीण भागातील महिलांच्या विकासाचा अभ्यास करतांना महिलांच्या प्रगतीसाठी प्रामुख्याने शासनाद्वारे चालविल्या जाणाऱ्या विविध योजनांचा विचार करणे अत्यंत गरजेचे आहे. महिलांच्या आर्थिक प्रगतीसाठी स्वयं सहाय्यता बचत गट एक साधनच नव्हे तर महिलांच्या सर्वांगीण विकासाची एक क्रांतिकारी चळवळ आहे. ग्रामीण विकास विभागाद्वारे चालविण्यात येणाऱ्या महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनन्नोति अभियाना अंतर्गत महिलांच्या अंगी कौशल्य विकसित करण्यात आले. यामुळे ग्रामीण महिला आर्थिक, सामाजिक, राजकीय व संस्कृतिक क्षेत्रामध्ये पुढाकार घेत असून ग्रामीण समाजातील महिलांना विकासाची एक चालना मिळाली आहे.

मुख्य शब्द : ग्रामीण समाज, महिला, स्वयं सहाय्यता बचत गट, विकास

प्रस्तावना :

भारतामध्ये स्वयं सहाय्यता बचत गटाची चळवळ सुरू होण्याचे कारण की महिलांची आर्थिक व सामाजिक परिस्थिती मजबूत नव्हती. भारतामध्ये अस्तीत्वात असलेली मायराडा संस्थेने सन १९८५ मध्ये स्वयं सहाय्यता बचत गटाची चळवळीला सुरू केळ्याचे दिसून येते. जगाच्या पातळीवर मागास देश म्हणून बांगला देशाची ओळख होती. मागास राष्ट्र म्हणून गणल्या गेलेल्या देशात स्वयं सहाय्यता बचत गटाची सुरुवात झाली. नोबल परितोषिक विजेते डॉ. मोहमद युनूस यांनी बांगला देशात स्वयं सहाय्यता बचत गटाची स्थापना केली. डॉ. मोहमद युनूस हे चितगाव विद्यापीठात अर्थशास्त्र विषयाचे प्राध्यापक होते. बांगला देशामध्ये १९७४ मध्ये दुष्काळ पडला होता. तेव्हा त्या देशातील आर्थिक परिस्थिती हालाकीची झाली होती. अत्यंत दारिद्र्यची परिस्थिती निर्माण झाली होती. चितगाव विद्यापीठाच्या परिसरातील जोबारा गावात भूमिहीन लोकांची संख्या जास्त होती. या परिस्थितीवर मात करण्यासाठी महिलांची धडपड सुरू होती. सावकारी पाशात पडलेले लोक आणि त्याच्या असलेला कर्ज ह्या मुळे तेथील जनता हातास झाली होती. त्यांना जीवन जगणे कठीण होते. सावकारी पाशात अडकलेल्या लोकांना कसलाही आर्थिक आधार नव्हता. बँका गरीब लोकाकडे लक्ष देत नव्हते. डॉक्टर युनूस यांनी लोकांच्या समस्या एकूण घेतल्या आणि आपल्या कामाला सुरुवात केली. त्यांनी जोबारा बँकतही कर्जसाठी प्रयत्न केला. पण त्यांना त्यात फारसे यश आले नाही. त्यानंतर त्यांनी कृषि बँकेच्या अधिकाऱ्यासोबत संपर्क केला. डॉक्टर मोहम्मद युनुस यांनी विशिष्ट पद्धतींनी बचत केली तर प्रत्येक व्यक्ती कर्जा साठी पात्र ठरू शकतो, हे त्या अधिकाऱ्याच्या लक्षात आणून दिले. ही योजना त्या अधिकाऱ्यांना समजली परंतु ही योजना प्रत्यक्षात अमलात कशी आणायची या वरती ते विचार करू लागले. जोबारा सारख्या ग्रामीण भागात बँक सुरू करण्याचे ठरविले, व बँक अधिकाऱ्यांना या विषयाची माहिती समजाऊन

सांगतली. 'ग्रामीण बँक' ला अनौपचारिक रित्या सुरुवात झाली. सन १९७६ ते १९७९ या काळात त्यांनी ग्रामीण बँक हा प्रकल्प हाती घेतला. हा प्रकल्प पूर्णत्वास जाणार याची डॉ. मोहम्मद युनूस यांना खात्री होती. या प्रकल्पाचा सर्व व्यवहार ते स्वतः बघत होते. या गावातील व्यवहार आठवड्याच्या बाजाराच्या दिवशी ग्राम सभेत पार पडत होते. कोणत्याही मतभेदा शिवाय व्यवहार पार पडत होते. त्या वेळ 40 लोक एकत्र येतात म्हणजेच त्या अर्थकारणाला स्वतःची शिस्त आहे हे लक्ष्यात आले. या नवीन प्रकल्पाची लोकांना ओळख व्हावी आणि चळवळीला चालना मिळावी म्हणून त्यांनी या प्रकल्पाला 'ग्रामीण बँक' असे नाव दिले. बचत गटाचे प्रणेते आणि जनक डॉ. मोहम्मद युनूस यांना भारताकडून निमंत्रण देण्यात आले. त्यांनी ते स्वीकारून सन १९९० साली नेहरू विद्यापीठ, दिल्ली येथे स्वय सहाय्यता बचत गट संदर्भात अत्यंत प्रभावशाली मार्गदर्शन केले. सन १९९२ साली भारतामध्ये स्वयसहाय्यता बचत गट राबविण्याची सुरुवात झाली. सन १९९३ मध्ये भारतीय रिजर्व बँकेने या स्वय सहाय्यता बचत गट राबविण्याची रीतसर मान्यता दिली. या चळवळी मध्ये महिला स्वतः हिरिरीने भाग घेऊ लागल्या. त्यामुळे या चळवळीचा संदर्भ निश्चित बदलत गेला असे दिसून आले. भारतामध्ये महाराष्ट्र, राजस्थान, तमिळनाडू, केरळ हे राज्य मोठ्याप्रमाणात स्वय सहाय्यता बचत गट आघाडीवर आहेत.

पूर्व विद्यार्भातील लोकसंख्या स्थिति :

विदर्भातील गोंदिया, भंडारा, गडचिरोली आणि चंद्रपूर या जिल्ह्यांची लोकसंख्या खालीलप्रमाणे आहे:

- गोंदिया : गोंदिया जिल्ह्याची लोकसंख्या २०११ च्या जनगणनेनुसार १३,२२,५०७ आहे.
- भंडारा : भंडारा जिल्ह्याची लोकसंख्या २०११ च्या जनगणनेनुसार १२,००,३९४ आहे.
- गडचिरोली : गडचिरोली जिल्ह्याची लोकसंख्या २०११ च्या जनगणनेनुसार १,०७२,९४२ आहे.
- चंद्रपूर : चंद्रपूर जिल्ह्याची लोकसंख्या २०११ च्या जनगणनेनुसार २२,०४,३०७ आहे.
- सध्याच्या काळात महाराष्ट्रात बचत गट स्थिती आणि त्याचे बँक लिकेज खालील प्रमाणे आहेत.
- एकूण बचत गटांची संख्या : महाराष्ट्रात बचत गटांची एकूण संख्या 6,11,357 आहे.
- MPR मध्ये नोंदवलेले एकूण SHGs : MPR मध्ये नोंदवल्यानुसार महाराष्ट्रातील एकूण बचत गटांची संख्या 275,529 आहे.
- NRLM अंतर्गत प्रोत्साहन दिलेले एकूण SHGs : महाराष्ट्रात NRLM अंतर्गत पदोन्नत झालेल्या एकूण SHG ची संख्या 127,576 आहे.
- बँक लिकेज : महाराष्ट्रात बचत गटांसह मॅप केलेल्या बँक लिकेज खात्यांची संख्या 424,990 आहे

1	District Name	SHGs Type				Total Members
		New	Revived	Pre-NRLM	Sub Total	
1	BHANDARA	8,802	1,086	4,107	13,995	1,49,288
2	CHANDRAPUR	10,835	403	8,490	19,728	2,02,416

3	GADCHIROLI	11386	2224	1860	15470	155429
1	GONDIA	12830	2506	2533	17869	196342
2						

वरील सारणी वरून हे लक्षात येत आहे की भंडारा, चंद्रपुर, गोंदिया आणि गडचिरोली जिल्हात बचत गटाची संख्या आहे.

ग्रामीण अर्थव्यवस्था हा भारताचा कणा आहे. वाढता ग्रामीण कर्जबाजारीपणा हे ग्रामीण अर्थव्यवस्थे समोरील एक प्रमुख आव्हान आहे. बहुसंख्य शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणामुळे शेती व्यवसायाच्या विकासावर अत्यंत प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. कर्जबाजारी शेतीच्या विकासासाठी आवश्यक असेलेली गुंतवणूक करणे शक्य होत नाही. शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणा दूर करणे किंवा कमी करणे शक्य झाले तर शेती व्यवसायाच्या व पर्यायाने संपूर्ण अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचा चालना देण्या करिता शक्य आहे. या महिला बचतगटांच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना कर्ज बाजारीपणापासून त्याची मुक्तता करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

भारत हा कृषी प्रधान देश आहे. भारतात ग्रामीण क्षेत्राचे प्रमाण जास्त आहे. भारतात गोर गरीब लोकांची संख्या जास्त असल्यामुळे आर्थिक परिस्थिती मजबूत नाही. भारतातील बहुतांश लोक शेतीवर अवलंबून आहेत. परंतु शेतीमधून त्यांना पाहिजे त्या प्रमाणात उत्पन्न मिळत नाही. त्या उत्पन्नावर त्यांना आपल्या कुटुंबाचे उर्दार्निवाह करणे खूप कठीण आहे. त्यासाठी ते जोडधंद्याची आधार घेत असतात. त्यांनी उभारलेला धंदा आणि शेती याचा आधार घेऊन आपल्या कुटुंबाचा गाडा चालवीत असतात. जगामध्ये स्वयं सहाय्यता बचत गटाची चळवळ सुरू झाली. बचत गट स्थापन करण्यासाठी महिला पुढाकार घेत समोर आल्या आहेत. यात महिलांची चळवळ जोमाने विकसित होण्याचा प्रमाण दिसून येत आहे.

जगाच्या पातळीवर मागास देश म्हणून बांगला देशाची ओळख होती. मागास राष्ट्र म्हणून गणल्या गेलेल्या देशात स्वयं सहाय्यता बचत गटाची सुरुवात झाली. नोबल परितोषिक विजेते डॉ. मोहमद युनूस यांनी बांगला देशात स्वयं सहाय्यता बचत गटाची स्थापना केली. डॉ. मोहमद युनूस हे चितगाव विद्यापीठात अर्थशास्त्र विषयाचे प्राध्यापक होते. बांगला देशामध्ये १९७४ मध्ये दुष्काळ पडला होता. तेव्हा त्या देशातील आर्थिक परिस्थिती हालाकीची झाली होती. अत्यंत दारिद्र्यची परिस्थिती निर्माण झाली होती. चितगाव विद्यापीठाच्या परिसरातील जोबारा गावात भूमिहीन लोकांची संख्या जास्त होती. या परिस्थितीवर मात करण्यासाठी महिलांची धडपड सुरू होती. सावकारी पाशात पडलेले लोक आणि त्यांच्या असलेला कर्ज ह्या मुळे तेथील जनता हातास होती. त्यांना जीवन जगणे कठीण होते. सावकारी पाशात अडकलेल्या लोकांना कसलाही आर्थिक आधार नव्हता. बँका गरीब लोकाकडे लक्ष देत नव्हती. डॉक्टर युनूस यांनी लोकांच्या समस्या एकूण घेतल्या आणि यांनी आपल्या कामाला सुरुवात केली. त्यांनी जोबारा बँकतही कर्जसाठी प्रयत्न केला. पण त्यांना त्यात फारसे यश आले नाही. त्यानंतर त्यांनी कृषि बँक च्या अधिकाऱ्यासोबत संपर्क केला. डॉक्टर मोहम्मद युनुस यांनी विशिष्ट पद्धतींनी बचत केली तर प्रत्येक व्यक्ती कर्जा साथी पात्र ठरू शकतो हे त्या अधिकाऱ्याच्या लक्षात आणून दिले. ही योजना त्या अधिकाऱ्यांना समजली परंतु ही योजना प्रत्यक्षात अमलात कशी आणायची या वरती ते विचार करू लागले. जोबारा सारख्या ग्रामीण भागात बँक सुरू करण्याचे ठरविले. त्या बँक अधिकाऱ्यांना या विषयाची माहिती समजाऊन सांगत होते. 'ग्रामीण बँक' हा त्यांचा अनौपचारिक सुरुवात होती. सन १९७६ ते १९७९ या काळात त्यांनी ग्रामीण बँक हा प्रकल्प हाती

घेतला. हा प्रकल्प पूर्णत्वास जाणार याची डॉ. मोहम्मद युनूस यांना खात्री होती. या प्रकल्पाचा सर्व व्यवहार ते स्वतः बघत होते. या गावातील व्यवहार आठवड्याच्या बाजाराच्या दिवशी ग्राम सभेत पार पडत होते. त्या व्यवहाराला कोण तेही मतभेद न राहता व्यवहार पार पडत होता. त्या वेळ 40 लोक एकत्र येतात म्हणजेच त्या अर्थकारणाला स्वतःची शिस्त आहे हे लक्ष्यात आले. या नवीन प्रकल्पाची लोकांना ओळख व्हावी आणि जवळीकता साधता यावी म्हणून त्यांनी या प्रकल्पाला 'ग्रामीण बँक' असे नाव दिले. १९८३ मध्ये कायदेशीर पणे ही ग्रामीण बँक उदयास आली. ग्रामीण भागातील लोकांची आर्थिक ताकद वाढली. या जाणिवेतून गावपातळीवरील बचतीचा आरंभ झाला. काही काळातच ग्रामीण बँक ही बांगला देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा बनली. बचत गटाचा लाभ आता पर्यंत हजारो महिलांनी घेतला. आज आपल्याला जे बचत गट, स्वयं सहाय्यता बचत गट दिसतात ते ग्रामीण बँकेच्या प्रयोगामुळे यशस्वीता प्राप्त झाली. डॉ. युनूस यांचे 'कृषि अभ्याषक' म्हणून ओळख झाली. ग्रामीण बँकेमुळे आज गरीब लोकांना कर्ज मिळणे सोयीचे झाले. त्यातून त्यांची परिस्थिती सुधारू लागली. डॉक्टर युनूस यांना बचत गट स्थापन करताना खूप अडचणी गेल्या. त्यांनी महिलांना सर्व बाबी समजावून सांगितल्या. त्यांनी महिलांना एकत्रित केले त्या मध्ये त्यांनी १० ते २० महीलाचा एक गट निर्माण केला. त्यातून ही बचत गटाची संकल्पना आली. डॉ. युनूस यांच्या चळवळीचा भारतात सुद्धा अनुकरण करण्याचा निर्णय सन १९९१ मध्ये घेण्यात आला. सन १९९४ मध्ये महाराष्ट्र ने पुढाकार घेत ग्रामीण पत पुरवठा योजने अंतर्गत स्वयं सहाय्यता बचत गट स्थापनेस चालना दिली. या महिला चळवळी ने वेग घेतला आणि १९९८ मध्ये केंद्र आणि राज्य सरकारने विचारकरून महिला आर्थिक दृष्टा स्वावलंबी करण्याचा विचार केला. त्यात महिलाना बचत गटासाठी विविध योजना आणल्या.

उत्पन्न कमी असल्यामुळे त्यांना व्यवसाय करण्यासाठी पैशाची गरज असते. बँक मध्ये काही तरी गहाण ठेवल्याशिवाय बँक त्यांना कर्ज देत नाही. अश्या वेळी त्यांना गावातील खाजगी सावकारकडे कर्जासाठी हात पसरावा लागतो. हे लोक भरमसाठ व्याज दराने कर्ज देत असतात. घेलेल्या कर्जतून आणि वाढणाऱ्या व्याज दरातून मुक्त होणे कठीण होतो. तो कर्ज आणि त्यावरील व्याज हा वाढतच असतो. या सर्व गोष्टीचा विचार करून बचत गट स्थापन करण्यात आले. आता बचत गट यशस्वीरित्या काम करू लागले आहेत. त्यांची वाटचाल वेगाने सुरू झाली आहे. ग्रामीण भागातील महिलाना सक्षम करण्याची हीच यशाची पायरी आहे. ग्रामीण भागातील महिला आणि त्याचे कुटुंब या सर्वांचे आरोग्याची काळजी, शैक्षणिक क्षेत्राची काळजी, सामाजिक आणि आर्थिक बाबी या सर्वांचा विचार करता माहीलाची चळवळ अत्यंत महत्वाकांक्षी ठरली आहे. महिलांचा बचत गटात सहभाग होण्याचा मुख्य उद्देश म्हणजे घरातील महिलेचा विकास जर झाला तर ती आपल्या कुटुंबाचा विकास करेल. त्यांनातर मुलाचा आणि घरचा विकास करेल. प्रत्येक महिलेला वाटत असते की आपण स्वावलंबी बनावे. यासाठी त्या बचत गट सारख्या माध्यमची निवड करण्यात आली. महाराष्ट्रत सुद्धा खूप प्रमाणात बचत गट स्थापन झाले आहेत. माहीलाचा आत्म विश्वास वाढविण्यासाठी तसेच आर्थिक दृष्टा सबल होण्यासाठी बचत गटाची मोठी मदत झाली आहे.

राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँक (नाबाई) मुळे बचत गटाला लाभ मिळत आहे. त्यामुळे या नावाचा पथदर्शी कार्यक्रम सन १९९१ – ९२ मध्ये सुरू करण्यात आला. त्याचा फायदा महिलाना होत गेला. त्या योजनेत ५०० बचत गटांना कर्ज देण्याचे उद्दीष्ट ठेवण्यात आले. हा कार्यक्रम जगातील सूक्ष्म पतपुरवठा कार्यक्रम समजला

जातो. महाराष्ट्रामध्ये या कार्यक्रमाची दखल घेतली आणि त्याची चांगलीच प्रगति झाली. स्वय सहाय्यता बचत गट बँक सोबत जोडण्याचे काम नाबार्ड योजनेच्या माध्यमातून झाले. आता पर्यंत स्वय सहाय्यता बचत अत्यंत कृतीशीलपणे कार्य करीत आहे. ही बाब अत्यंत महत्वाची आहे. म्हणून बचत गट शाश्वत विकास संस्था आहे हे यातून दिसून येत आहे.

बचत गटामध्ये कार्यरत महिलां “वर्तन, कौशल्य, अभिव्यक्ती, जमाखर्चाचा ताळेबंद जो पर्यंत करू शकणार नाही तो पर्यंत महिलांचा विकास होणार नाही. यासाठी या गोष्टी त्यांच्या अंगीकृत असाव्या लागतील. महिलांनी बचत गटात सहभाग घेतल्यामुळे त्यांना वेगवेगळे व्यवसाय करण्याची मुभा मिळाली. त्यात त्यां यशस्वी झाल्या. म्हणजेच त्या आता सक्षम झाल्या आहेत असे म्हणायला हरकत नाही.

महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनउन्नती अभियानाच्या माध्यमातून महिलाना प्रशिक्षण देण्यात येते. त्या प्रशिक्षणातून त्यांना आपले आरोग्य आणि गावातील आरोग्य, स्वच्छता कशी ठेवावी. या संदर्भात माहिती दिली जाते. तसेच पारंपरिक पद्धतीने सुधारित बदल जसे की वृक्षारोपण, ग्राम स्वच्छता, कुटुंब नियोजन, लोक करीत असलेले अनावश्यक खर्च, यासंबंधित महिलाना सामाजिक जागृत करणे. हे काम बचत गटाच्या माध्यमातून होत असते. वर्षभरात जवळपास २५ कोटीचा पतपुरवठा ग्रामीण महिला घेत असतात. काही महिला उद्धोग धंद्या कडे वळले आणि स्वतःचे व्यवसाय स्थापन केले. कमी खर्चात जास्तीत जास्त कसे उत्पन्न मिळवता येईल यासाठी त्या प्रयत्नशील असतात.

ग्रामीण भागातील माहीलाच्या विकासात स्वय सहाय्यता बचत गटाचा (Self Help Group) प्रभाव – महिलांनी बचत गटाची स्थापना केल्यामुळे महिलांच्या विकास होत आहे बचत गटाचे काम केवळ कर्ज आणि बचत करणे नाही. बचत गटाच्या माध्यमातून सामाजिक प्रश्न कसे सोडवायचे या विषयावरती चर्चा करणे आणि त्यासाठी सामुहिकपणे कृती करणे. याचाही विचार करावा लागतो. ग्रामीण भागातील माहीलाच्या विकासात स्वय सहाय्यता बचत गटाचा प्रभाव खालील मुद्यावरून स्पष्ट होत आहे.

- १) स्वय सहाय्यता बचत गटमधून महिलांच्या आर्थिक उत्पन्नात भर पडते. स्वय सहाय्यता बचत गटासाठी शासनाच्या ग्रामीण भागासाठी तयार केलेल्या योजनेची माहिती घेत असल्यामुळे स्वय सहाय्यता बचत गटाची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे असे आढळून आले.
- २) बचत गटामध्ये सहभागी महिलांच्या अंगी संवाद कौशल्ये, वेळेचे नियोजन कसे करावे, अर्थकरणाची सांगड कशी घालता येईल, जबाबदारीची जाणीव असणे, जोखीम स्वीकारण्याचे धाडस, परिस्थिति कशी हाताळायची याची कला अवगत असणे, व्यवहारमध्ये गैरप्रकार होणार नाही ते चोख व्यवहार असायला पाहिजे. इत्यादी गुणांचा विकास होऊन त्याआधारे बचत गटातील महिला प्रत्येक क्षेत्रात स्वःताला सिद्ध करून दाखवीत आहेत. यामुळे बचत गटाचे मुख्य उद्देश पैशाची बचत करणे नसून महिलाना काही तरी उद्ध्योग मिळवून देणे होय आणि स्वःता कमविलेल्या मिळकतीत आत्मसन्मान वाढविणे होय हे साध्य होत आहे.
- ३) ग्रामीण भागामध्ये जे विकास होत आहे ते या बचत गटाच्या माध्यमातून होत आहे. कारण शासनाच्या योजना ह्या स्वय सहाय्यता बचत गटांना स्वस्त धान्य दुकानाचा परवाना, आंगणवाडी शिधा वाटप इत्यादि

- परवाने बचत गटांना दिल्या जातात त्यामुळे त्यांचा विकास होत आहे.
- ४) बचत गटाला बचत करण्याची सवय लागली आणि बचत केलेल्या पैशातून स्वतःचे व्यवसाय सुरू करणे. ह्याची प्रेरणा महिलांना मिळाली. महिलांना उद्योग निवड करण्याचे योग्य मार्गदर्शन मिळाल्यामुळे स्वःताचा व्यवसाय करण्याचे सुरू धाडस केले. पूर्वी महिलांना फक्त चूल आणि मूल ह्यामध्येच त्यांचे विश्व होते. परंतु आज बचत गटाच्या माध्यमातून त्या जगाच्या संपर्कात आल्या.
 - ५) महिलांमध्ये आत्मविश्वास वाढला म्हणजे महिलांना विमा उतरविण्याचे महत्व आणि उद्देश ह्या बचत गटाच्या माध्यमातून कळले. काही महिला स्वःताचा विमा उतरविताना दिसतात. तसेच शासनाचे विविध विभाग त्यामध्ये काम करणारे कर्मचारी, स्वयंसेवी संस्था, जिल्हा परिषद, पंचायत समिति, ग्रामपंचायत सरपंच, इत्यादि मार्फत मार्गदर्शन मिळाल्यामुळे त्यांच्या आत्मविश्वात भर पडते.
 - ६) बचत गटातील सदस्य गट चालविण्यासाठी सुरवातीला १०० ते ३०० रुपये बँकेत जमा करतात किंवा त्या गावात असणाऱ्या बचत गटाचे सचिव त्यांच्या कडे जमा करीत असतात. त्यांनी बँकेत भरलेल्या रकमेवर बँक विश्वास ठेवून न त्यान कर्ज देत असते. त्या मिळालेल्या कर्जाच्या पैशावर आपला व्यवसाय करीत असतात. तर काही महिलांना अडचण निर्माण झाल्यास. त्या अडचणीवरती मात करून काट कसर करून त्या बचत गटाचे हफ्ते भरून बँकेचे विश्वास संपादन करतात .
 - ७) बचत गटाच्या मार्फत स्त्रियांना जागृत करण्यासाठी विविध कार्यक्रम घेतले जातात. त्यामध्ये त्यांना आपले कर्तव्य, जबाबदारी आणि अधिकाराची जाणीव करून दिली जाते .
 - ८) बचत गटाचं सहभागी असलेल्या महिलांनी स्वतःचा व्यवसाय सुरू करून खर्च वजा जाता, त्यांना जो नफा मिळाला त्या नफ्यावरती स्वतःच्या कुटुंबाची आर्थिक अडचण दूर करण्यात मदत करतात आणि सामाजिक क्षेत्रात होणाऱ्या कार्यक्रमात सहभागी होतात.
 - ९) महिलांच्या जीवनमानात आमुलाग्र बदल बचत गटामुळे झाला, कुटुंबाचा आर्थिक दर्जा उंचावला त्यांना मन सन्मान मिळू लागला, घरातील सुख सोई, चैनीच्या वस्तु वाढत गेल्या. गटात सहभागी होण्यापूर्वी त्यांचे उत्पन्न कमी होते त्या उत्पन्नात त्यान आर्थिक चणचण भासत होती . ती बचत गटामुळे ती दूर झाली आहे .
 - १०) कुटुंबा वरती होणारे अत्याचार, छळ आणि कौटुंबिक निर्णय बाबीचा अभ्यास करण्यात आला. यासाठी बचत गटातील महिलांची साथ मिळाल्यामुळे.

वरील सर्व बाबीचा आढावा घेतला असता महिलांवर स्वयं सहाय्यता बचत गटाचा मोठ्या प्रमाणात प्रभाव पडल्याचे निदर्शनास आले. या सर्व अभ्यासवरून असे लक्षात येते की त्या महिलांचे बचत गटामुळे आर्थिक परिस्थिती सुधारली , तर काहींना स्वतःचा व्यवसाय करण्यासाठी संधि मिळाली. आता त्यांची सावकरांच्या पाशातून सुटका झाली. त्यांनी बचत गटामध्ये जमा केलेला पैसा त्यांना वेळेवरती कामात येऊ लागला. त्यांना त्या बचत गटामधून वेळोवेळी कर्ज घेऊन दैनंदिन गरजा भागविता आल्या. त्यांना बचतीची सवय लागली. त्याच बरोबर त्यांचे आरोग्य सुधारू लागले. बचत गटात जाण्याच्या पूर्वी महिलेला समाजामध्ये मान सन्मान नव्हता तो आता मान सन्मान सहज मिळू लागला. एकदारीत स्वयं सहाय्यता बचत गटामुळे महिलांचा विकास झाला. संपूर्ण ग्रामीण समाजातील महिलांचे जीवनमान उंचावेल त्यांना प्रेरित आणि कुठल्याही कार्यक्रमांमध्ये संधि द्यावी. महिलाना आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी बनवून माहीलाचे स्थान पक्के करण्यासाठी स्वयं सहाय्यता बचत गट हे एक प्रभावी

माध्यम आहे. हे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथसूची :

- मुलानी एम. यू. महिला स्वयं सहाय्यता बचत गट, डायमंड पब्लिकेशन पुणे.
- https://lppcollegerisod.ac.in/uploads/10_Swayam_sahayata_Bachat_Gatachya_madyamatun_Mahila_Sakshimikaran_08132022204108.pdf
- <https://www.researchgate.net/profile/Rahul-Bhagat->
- <https://www.esakal.com/womens-corner/know-the-process-of-starting-a-bachat-gat-for-the-first-time-spv94>
- https://ijrssi.in/upload_papers/0312202011182527%20Megha%20Ratkanthiwar.pdf
- <https://oldisrj.lbp.world/UploadedData/6705.pdf>
- https://www.researchgate.net/publication/344353130_A_Study_of_Bachat_Gat_Women_Empowerment_in_Nagpur_City
- <https://nrlm.gov.in/shgOuterReports.do?methodName=showShgreport>

